

BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI ILMIY AXBOROTI

Научный вестник Бухарского государственного университета
Scientific reports of Bukhara State University

5/2024

E-ISSN 2181-1466

9 772181 146004

ISSN 2181-6875

9 772181 687004

5/2024

BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI ILMIY AXBOROTI
SCIENTIFIC REPORTS OF BUKHARA STATE UNIVERSITY
НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК БУХАРСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

Ilmiy-nazariy jurnal
2024, № 5, aprel

Jurnal 2003-yildan boshlab **filologiya** fanlari bo'yicha, 2015-yildan boshlab **fizika-matematika** fanlari bo'yicha, 2018-yildan boshlab **siyosiy** fanlar bo'yicha, **tarix** fanlari bo'yicha 2023 yil 29 avgustdan boshlab O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar Vazirligi huzuridagi Oliy attestatsiya komissiyasining dissertatsiya ishlari natijalari yuzasidan ilmiy maqolalar chop etilishi lozim bo'lgan zaruriy nashrlar ro'yxatiga kiritilgan.

Jurnal 2000-yilda tashkil etilgan.

Jurnal 1 yilda 12 marta chiqadi.

Jurnal O'zbekiston matbuot va axborot agentligi Buxoro viloyat matbuot va axborot boshqarmasi tomonidan 2020-yil 24-avgust № 1103-sonli guvohnoma bilan ro'yxatga olingan.

Muassis: Buxoro davlat universiteti

Tahririyat manzili: 200117, O'zbekiston Respublikasi, Buxoro shahri Muhammad Iqbol ko'chasi, 11-uy.

Elektron manzil: nashriyot_buxdu@buxdu.uz

TAHRIR HAY'ATI:

Bosh muharrir: Xamidov Obidjon Xafizovich, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Bosh muharrir o'rinbosari: Rasulov To'liqin Husenovich, fizika-matematika fanlari doktori (DSc), professor

Mas'ul kotib: Shirinova Mexrigiyo Shokirovna, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Kuzmichev Nikolay Dmitriyevich, fizika-matematika fanlari doktori (DSc), professor (N.P. Ogaryov nomidagi Mordova milliy tadqiqot davlat universiteti, Rossiya)

Danova M., filologiya fanlari doktori, professor (Bolgariya)

Margianti S.E., iqtisodiyot fanlari doktori, professor (Indoneziya)

Minin V.V., kimyo fanlari doktori (Rossiya)

Tashqarayev R.A., texnika fanlari doktori (Qozog'iston)

Mo'minov M.E., fizika-matematika fanlari nomzodi (Malayziya)

Mengliyev Baxtiyor Rajabovich, filologiya fanlari doktori, professor

Adizov Baxtiyor Rahmonovich, pedagogika fanlari doktori, professor

Abuzalova Mexriniso Kadirovna, filologiya fanlari doktori, professor

Amonov Muxtor Raxmatovich, texnika fanlari doktori, professor

Barotov Sharif Ramazonovich, psixologiya fanlari doktori, professor, xalqaro psixologiya fanlari akademiyasining haqiqiy a'zosi (akademigi)

Baqoyeva Muhabbat Qayumovna, filologiya fanlari doktori, professor

Bo'riyev Sulaymon Bo'riyevich, biologiya fanlari doktori, professor

Jumayev Rustam G'aniyevich, siyosiy fanlar nomzodi, dotsent

Djurayev Davron Raxmonovich, fizika-matematika fanlari doktori, professor

Durdiyev Durdimurod Qalandarovich, fizika-matematika fanlari doktori, professor

Olimov Shirinboy Sharofovich, pedagogika fanlari doktori, professor

Qahhorov Siddiq Qahhorovich, pedagogika fanlari doktori, professor

Umarov Baqo Bafoyevich, kimyo fanlari doktori, professor

Murodov G'ayrat Nekovich, filologiya fanlari doktori, professor

O'rayeva Darmonoy Saidjonovna, filologiya fanlari doktori, professor

Navro'z-zoda Baxtiyor Nigmatovich, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Hayitov Shodmon Ahmadovich, tarix fanlari doktori, professor

To'rayev Halim Hojiyevich, tarix fanlari doktori, professor

Rasulov Baxtiyor Mamajonovich, tarix fanlari doktori, professor

Eshtayev Alisher Abdug'aniyevich, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Quvvatova Dilrabo Habibovna, filologiya fanlari doktori, professor

Axmedova Shoira Nematovna, filologiya fanlari doktori, professor

Bekova Nazora Jo'rayevna, filologiya fanlari doktori (DSc), professor

Amonova Zilola Qodirovna, filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent

Hamroyeva Shahlo Mirjonovna, filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent

Nigmatova Lola Xamidovna, filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent

Boboyev Feruz Sayfullayevich, tarix fanlari doktori

Jo'rayev Narzulla Qosimovich, siyosiy fanlar doktori, professor

Xolliyev Askar Ergashovich, biologiya fanlari doktori, professor

Artikova Hafiza To'ymurodovna, biologiya fanlari doktori, professor

Hayitov Shavkat Ahmadovich, filologiya fanlari doktori, professor

Qurbonova Gulnoz Negmatovna, pedagogika fanlari doktori (DSc), professor

Ixtiyarova Gulnora Akmalovna, kimyo fanlari doktori, professor

Rasulov Zubaydullo Izomovich, filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent

Mirzayev Shavkat Mustaqimovich, texnika fanlari doktori, professor

Samiyev Kamoliddin A'zamovich, texnika fanlari doktori, dotsent

Esanov Husniddin Qurbonovich, biologiya fanlari doktori, dotsent

Zaripov Gulmurot Toxirovich, texnika fanlari nomzodi, professor

Jumayev Jura, fizika-matematika fanlari nomzodi, dotsent

Klichev Oybek Abdurasulovich, tarix fanlari doktori, dotsent

G'aybulayeva Nafisa Izattullayevna, filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent

MUNDARIJA *** СОДЕРЖАНИЕ *** CONTENTS		
ADABIYOTSHUNOSLIK *** LITERARY CRITICISM *** ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ		
Қувватова Д.Х., Сафарова Х.О.	Самандар Воҳидовнинг дostonчиликдаги ижодий изланишлари	3
Davronova Sh.G‘.	Isajon Sulton hikoyalarida ma’naviy qadriyatlar talqini	8
Ражабов Д.З., Ражабова Р.З.	Халқ кўшиқларининг пайдо бўлиш асослари ва табиатига хос хусусиятлар	13
Qodirova M.A.	Ahmad A’zam badiiy tasvir mahorati	19
Xamdamova S.B., Gaybulloyeva V.Sh.	Emili Dickinson she’riyatida romantizm xususiyatlari in’ikosi	25
Inoyatova D.I.	The comparison of the concept of ugliness in english and uzbek proverbs	29
Israilov G‘.B.	Sakkokiy devoni xususida	33
Jabborova M.V.	Zamonaviy o‘zbek she’riyatida samoviy timsollarning lirik qahramon ruhiyatini ifodalashdagi badiiy-estetik talqini	
Sharopova Sh.Sh., Kilicheva M.R.	Identifying the “story telling” element of self-help genre on the work of “How to win friends and influence people” by Dale Carnegie	41
Mulloqulova Z.Sh.	O‘zbek adabiyotida adabiy topishmoqlarning badiiyati	45
Xolnazarova M.X.	Buxoriy hadislarida odob-axloq tushunchalari	49
Ziyodulloeva A.A.	Psycho-emotional features of color interpretation in english literary works	55
Исаева Г.А.	Дихотомия образа врага в военной литературе Шухрата и Ю.Бондарева	60
Кенджаева Г.Ф.	Способи передачи паремиологических единиц в русских и английских переводах романа Абдулла Кадыри «Минувшие дни»	67
Розикова Н.Н.	Метажанровые трансформации и экспериментальное переопределение жанров в современной литературе	71
Nazarova G.P., Davronova R.A.	Laila’s attitude towards gender discrimination in Khaled Hosseini’s “A thousand splendid suns”	78
Каримова И.Д.	Вера в бога как механизм выживания в романе "Робинзон Крузо" Даниэля Дефо	82
Murtazayev E.N.	XX asr jahon adabiyotida ekspressionistik qarashlar	87
Махмудова С.Х.	Erkin Vohidovning “O‘zbekiston” she’rida vatan talqinlari	91
JURNALISTIKA *** JOURNALISM *** ЖУРНАЛИСТИКА		
Berdiyeva S.A.	O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti devoni tarkibida matbuot kotibining roli	95
Primov Sh.M.	“Mushtum” jurnalining tarixiga bir nazar	101
Berdiyeva S.A.	O‘zbekistonda matbuot xizmatlari	105
“NAVOIY GULSHANI”		
Hikmet K., Sayliyeva M.R.	Ey, nubuvvat xaylig’a xotam bani Odam aro	112

FALSAFA VA HUQUQ, SIYOSATSHUNOSLIK *** PHILOSOPHY, LAW AND POLITICAL SCIENCES *** ФИЛОСОФИЯ, ПРАВО И ПОЛИТОЛОГИЯ		
Mansurova N.D.	O'zbekistonda gender tenglik siyosati	117
Bekdurdiyeva G.A.	Markaziy Osiyoda ekologik siyosatning konseptual asoslari	122
Eshbekov D.Sh.	O'zbekistonda parlament bikameralizmi davlat rivojining demokratik asosi sifatida	127
Murtazayev D.B.	O'zbekistonda zamonaviy adliya tizimining tarixiy rivojlanish tendensiyalari	132
Qolqanatov A.N., Samiyev B.N.	Moliyaviy munosabatlarda xalqaro kapital migratsiyasi	140
Абдирасулов М.Х.	Марказий Осиё давлатларида ёшларга оид давлат сиёсатини амалга оширишдаги муаммоларнинг таҳлили	144
Boymirzayeva M.Sh.	Radikalizmning mohiyati, asosiy shakllari va ilmiy talqinlari	150
TARIX *** HISTORY *** ИСТОРИЯ		
Xaitov Sh.A., Ahmadov A.A.	XX asr boshida Buxoro amirligidagi turk va afg'on fuqarolari, ular bilan mahalliy aholining munosabati xususida (O'zbekiston milliy arxivi ma'lumotlari asosida)	156
Boltayev B.B.	Buxoro elektr tarmoqlari tarixi muzeyi	160
Naimov I.N.	Buxoro amirligida jazo va ijro amaliyoti	164
Эргашев Ж.Ю.	Турк хоқонлиги ҳокимиятининг кўчманчи киданлар устида юритган сиёса	169
Шодиева Ш.С.	Бухоро амирлигида маъмурий-ҳуқуқий масалалар	176
Очиллов А.Т.	Бухоро воҳасида антропоген ландшафт ривожланишини ўрганишга доир олиб борилган археологик тадқиқотлар	180
Murodova D.Sh.	Buxoro muhandislik-texnologiya instituti tarixiga oid arxiv hujjatlari	186
Qurbonov O'R.	Amir Temur tashqi siyosatida xalqaro savdo aloqalari omili	191
Boltayev B.B.	Buxoro viloyati muzeylari faoliyatini takomillashtirishda zamonaviy yondashuvlar	195
Bafoyeva S.U.	Buxoro vohasidagi Romitan qo'rg'onining antik va ilk o'rta asrlar davri tarixi	199
IQTISOD *** ECONOMY *** ЭКОНОМИКА		
Meylikov F.A.	Hududlarni iqtisodiy rivojlantirish (Qashqadaryo viloyati misolida)	203
Isayeva G.	Western Azerbaijan: tourism opportunities of gagan region	207
PEDAGOGIKA *** PEDAGOGY *** ПЕДАГОГИКА		
Bozorova V.M.	The importance of modern innovative technologies and their role in improving the quality of independent learning	212
Maqsudova M.U.	Teaching speaking of english as a foreign language	218

БУХОРО АМИРЛИГИДА МАЪМУРИЙ-ҲУҚУҚИЙ МАСАЛАЛАР

Шодиева Шахло Солиевна,

*Бухоро давлат университети археология ва
Бухоро тарихи кафедраси доценти,
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)
sh.shodiyeva_1991@mail.ru*

Аннотация. Ушбу мақолада ўзбек давлатчилигининг ажралмас қисми ҳисобланмиши Бухоро амирлигининг маъмурий-ҳуқуқий масалалари юзасидан фикр юритилган бўлиб, Бухоро амирлигидаги маъмурий ва суд-ҳуқуқ масалалари тарихий адабиётлар ва бирламчи манбалар ёрдамида таҳлил қилинган. Бухоро ҳукмдори Амир Шохмуроднинг маъмурий-ҳуқуқий соҳадаги амалга оширган ислохотлари, амирликдаги маъмурий бошқарув ҳамда судлов тизими фаолияти хусусида тўхталиб ўтилган.

Калим сўзлар: Бухоро амирлиги, Мангитлар сулоласи, “Амири Маъсум”, Кушбеги, вазири аъзам, “чор ҳоким”, суд-ҳуқуқ тизими, маҳкама, қози, “кофиробод”, ислохот.

АДМИНИСТРАТИВНО-ПРАВОВЫЕ ВОПРОСЫ В БУХАРСКОМ ЭМИРАТЕ

Аннотация. В статье рассматриваются административно-правовые вопросы Бухарского эмирата, который является неотъемлемой частью узбекской государственности, а также анализируются административные и судебные вопросы Бухарского эмирата с помощью исторической литературы и первоисточников. Обсуждались проводимые правителем Бухары Амир Шах Мурад реформы в административно-правовой сфере, деятельность административной и судебной системы в эмирате.

Ключевые слова: Бухарский эмират, династия Мангитов, «Амири Масум», Кушбеги, министр величия, «Чар-хаким», судебная система, суд, судья, «Кафиробод», реформа.

ADMINISTRATIVE AND LEGAL ISSUES IN THE BUKHARA EMIRATE

Abstract. The article examines the administrative and legal issues of the Bukhara Emirate, which is an integral part of the Uzbek statehood, and also analyzes the administrative and judicial issues of the Bukhara Emirate using historical literature and primary sources. They discussed the reforms carried out by the ruler of Bukhara Amir Shah Murad in the administrative and legal sphere, the activities of the administrative and judicial system in the emirate.

Keywords: Bukhara Emirate, Mangit dynasty, "Amiri Masum", Kushbegi, Minister of Greatness, "Char-Khakim", judicial system, court, judge, "Kafirobod", reform.

Кириш. Бугунги кунда ҳуқуқий демократик давлат ва фуқаролик жамияти сари олға борар эканмиз, тарихда мавжуд бўлган давлатлар, хусусан, Бухоро амирлиги давлати ва ҳуқуқи тарихини тадқиқ этиш, асрлар давомида таркиб топган назарий-ҳуқуқий тажрибаларини замонавий, демократик, ҳуқуқий кадрятлар билан уйғунлаштириш ва жамиятимиз турмушида улардан янада кенгроқ, самаралироқ фойдаланиш ҳозирги кунда долзарб вазифалардан биридир. Суд-ҳуқуқ тизимида олиб борилаётган ислохотлар, инсон манфаатлари, ҳуқуқ ва эркинликлари устивор вазифа сифатида давлат сиёсати даражасига кўтарилган бир даврда тарихий тажриба ва сабоқлар ёрқин келажак кафолати эканлиги шубҳасиздир.

Методлар. Мақола умумэтироф этилган тарихий таққослаш, ретроспектив таҳлил, тизимлаштириш каби усуллар асосида баён этилган бўлиб, Бухоро амирлигининг маъмурий бошқаруви ҳамда судлов тизими очиб берилган.

Тадқиқот натижалари. Ўзбекистон давлатчилиги бой тарихга эга бўлиб, унинг узоқ даврлар давомида таркиб торган назарий-ҳуқуқий тажрибаларини замонавий, демократик, ҳуқуқий кадрятлар билан уйғунлаштириш ва жамиятимиз турмушида улардан янада кенгроқ, самаралироқ фойдаланиш ҳозирги кунда долзарб вазифалардан биридир. Шу боис, халқимизнинг бой илмий-маънавий меросини, хусусан, миллий давлатчилигимиз тарихида ўзига хос давр ҳисобланган Бухоро амирлиги давлати ва

хуқуқи тарихини ўрганиш биз учун жуда муҳим. Бухоро амирлиги тарихига қисқача назар ташлайдиган бўлсак, XVIII аср биринчи ярмида Бухоро хонлигини бошқараётган аштархонийларнинг сўнгги вакиллари давлатни бошқариш, уни мустақамлаш ва давлатнинг ички ҳамда ташқи хавфсизлиги масалаларига жиддий эътибор қарата олмадилар. Бу эса мамлакатни ички низолар гирдобиди қолиб, ташқи хавф бўлмиш Эрон босқинига қарши ожиз бўлиб қолишига сабаб бўлди[1.231]. XVIII аср иккинчи ярмидан бошлаб Бухорода манғит сулоласининг намоёндалари ҳукмронлик қила бошладилар. Манғитлар сулоласининг дастлабки вакиллари томонидан амалга оширилган ислохотлар мамлакатни бирлаштириш ва аҳоли турмуш тарзини енгиллаштиришда ижобий аҳамият касб этганини кузатиш мумкин. Марказий бошқарувда ҳам, маҳаллий бошқарувда ҳам турли тоифадаги амалдорларнинг мавқеи баланд эди. Ҳукмдор ва унинг махфий хизмати томонидан амалга ошириб турилган назорат ҳам кўпгина амалдорларнинг ўз мансабларини суистеъмол қилишлари олдини олишга ёрдам берган. Айниқса, Амир Шохмурод Бухоро амирлиги давлатчилиги тарихида алоҳида ўз ўрнига эга бўлган ҳукмдорлардан саналади. Давлатчилик тарихида “Амири маъсум” (“Беғуноҳ амир”) дея ном олган Амир Шохмуроднинг ҳукмронлик йиллари (1785 – 1800) Бухорода марказий ҳокимиятнинг нисбатан мустақамланиш даври бўлди. Амир Шохмурод даврига келиб давлат тўлақонли мустақам асосларга эга бўлди. Бухоро амирлигида давлатни бошқариш бошқа хонликлардан деярли фарқ қилмаган. Давлат амалдаги ва расман деярли чекланмаган ҳуқуқларга эга бўлган Амир томонидан бошқариларди. Манғитий ҳукмдорлар бошқа сулола вакиллари билан фарқли ўлароқ ўзларини хон деб эълон қилмаган эди. 1756 йил сулола асосчиси Муҳаммад Раҳимни расман тахтга ўтказиш маросими бўлиб ўтди, у оқ кигизга солиниб унинг тўрт томонини йирик ўзбек уруғлари (манғит, сарой, қипчоқ, бахрин) вакиллари кўтариб тахтга ўтқаздилар. Лекин у Чингиз авлодидан бўлмаганлиги учун Хон деб эмас, балки Ноиб ул-ҳукумат деб эълон қилинди[2.193]. Манғит ҳукмдорларидан Шохмурод даврига келиб Амир унвони билан давлатни идора этиш бошланди. Шохмурод давлат бошлиғи – Амир унвонини таъсис этар экан, ушбу унвоннинг ўзбек ва мўғул уруғлари аънавалари билан эмас, балки шариат қоидалари асосида юзага келганини асослаб беради[7.52]. XIX аср охири – XX аср бошларида Бухоро амирлиги 27 вилоят ва 11 тумандан иборат бўлган бўлиб, барча туманлар Бухоро шаҳри атрофида жойлашган эди. Бухоро шаҳар ҳокими – амирнинг биринчи вазири ва бошқа вилоят бошлиқлари бошқарувчиси ҳисобланган. Шаҳар миршаблари бошлиғи эса ўз навбатида барча бекликларидаги миршаблар ишини бошқарган. Пойтахт олий қозиси, яъни қозикалон – амирликнинг барча қозилари бошлиғи ҳисобланган. Мана шу асосда амирликда жуда катта марказлашув вужудга келган. Яна шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, ўша даврда Қушбеги, Қозикалон, Бош раис ва Бухоро шаҳар миршаббошисини биргаликда “чор ҳоким” – яъни “тўрт ҳоким” деб юритишган. Бухоро бош қушбегиси – Қушбегийи боло (юқори қушбеги) деб аталган. Ундан фарқ қилган ҳолда қушбегийи пойон (қуйи қушбеги) деб аталган амалдор бўлиб, у давлатнинг бош закотчиси ҳисобланган [3]. Бухоро тарихнавислик мактаби вакиллари билан бўлган Муҳаммад Али Балжувоний қушбеги мажбуриятларини таъкидлаб шундай деган эди: “У шундай подшо, аскар, аҳли вазифа ва фуқаро манфаати учун ҳаракат қилмоғи зарур эди. Шунда давлати олий узоқ муддат давом этади. Акс ҳолда бу ишнинг уддасидан чиқмаса, манфаатидан зарари кўп тегса, бепарво бўлса, кундалик ва вилоят ислоҳини билмаса мансабидан олинган”. Давлатни бошқаришда амирнинг асосий ва биринчи ёрдамчиси қушбеги вазирларнинг энг улуғи ҳисобланган. У давлатнинг тажрибали, ишбилармон, сиёсатдон одамларидан тасдиқланган. Номзод аввал девонбеги мансабига мушарраф бўлмоғи лозим, сўнгра қушбегиликка лойиқ саналган. У саройдаги энг юқори унвон бўлиб давлатда амирдан кейинги ўринда турган. Усмонийлар империясидаги улуғ вазир (Усмонийлар империяси мавжуд бўлган дастлабки даврларда амалдорларга нисбатан фақат вазир (пошо) атамаси ишлатилган бўлиб, Усмонли вазирлардан биринчи бўлиб Қора Ҳалил Хайриддин Пошо “Улуғ вазир” унвонига эга бўлган. Улуғ вазирга жуда катта ваколат берилгани ҳолда, давлат муҳрини сақлаш ҳам унинг зиммасида бўлган. Дастлаб улуғ вазирга мурожаат қилиш учун ишлатилган “вазири аъзам” атамаси аста-секин “садри аъзам” атамаси билан алмаштирилди. Шунингдек “садри олий”, “вакили мутлоқ”, “сохиби давлат” каби атамалар ҳам буюк вазирга мурожаат қилиш учун ишлатилган[9.572].) ёки Европадаги давлат канцлери сингари, қушбеги амирнинг энг яқин маслаҳатчиси ва ишончли одами бўлган. П.Шубинский шундай ёзади: - “Қушбеги амирнинг энг яқин ёрдамчиси. Қушбеги мансабини вице-канцлер мансабига тенглаштириш мумкин, бундан ташқари у шунингдек арк беги, Бухоро шаҳри ҳокими, давлат хазинаси ва муҳрининг сақловчиси мансабларини ҳам ўз ичига олади”. У амирнинг шахсий муҳрини сақловчи, бошқа давлатлар билан алоқаларни назорат қилувчи ва шунингдек молия ишларини бошқарувчидир[8.56].

Бухоро амири Амир Шоҳмурод ўзининг давлат бошқаруви жараёнида турли соҳада ислохотлар ўтказди. Масалан, ер, маъмурий, солиқ, суд ислохоти кабилар. Бу ислохотлар ичида, айниқса, суд ислохоти диққатга сазовордир. Унга кўра ҳар бир мусулмон, ҳатто қул ҳам қозига ўз шикоят билан келишга ва гайриқонуний иш қилаётган ўз хўжайинини жавобгарликка тортишга ҳақлидир. У туркий манғитлар сулоласи ҳукмдорлари ичида биринчи бўлиб суд – ҳуқуқ соҳасида ислохотларни амалга оширди. Амир Шоҳмурод томонидан ўтказилган суд – ҳуқуқий ислохотлари мамлакатда суд ишларидаги ноҳақликларга чек қўйилишига, судларда ишларнинг эркин олиб борилишига ҳамда қозилар томонидан одиллик, адолат ва инсонпарварлик руҳида суд жараёнларини амалга оширишга имкон яратиб берди. Амириликда суд тизими давлатнинг маъмурий аппарати кўлида бўлсада, фикҳ илми уламоларининг назорати остида эди. Бинобарин, давлатда диний амалдорларнинг суд фаолиятини назорат қилиши, ўз навбатида, уларнинг давлат бошқарувидаги аҳамиятини муайян даражада ошириб келган. Асосий суд идораси қозилик маҳкамалари ҳисобланиб, қозикалон бутун мамлакатнинг Бош қозиси (судьяси) эди. Фуқаролик ва жиний ишларнинг барчасини қозилар кўриб чиққан. Суд ишларини юритиш тартиби оддий кўринишга эга эди. Қозига оғзаки ва ёзма равишда ариза билан мурожаат этиш мумкин эди. Келтирилган мурожаат, ариза ёки шикоятномаларга асосланган ҳолда қозининг ҳузурига айбдор ёки айбдорлар ишни бошлаш учун келтириллар эди. Қозилар томонидан олиб бориладиган суд жараёнида айбдорни айблаш ёки унинг айбини исботлаш учун шарият қонун – қоидаларига риоя қиладиган, ростгўй, ҳалол кишиларнинг гувоҳлиги етарли асосга эга эди. Гувоҳлар эса камида икки кишидан иборат бўлмоғи лозим эди. Суд жараёнида қозилар айбдорларнинг моддий аҳволи, аввало, айбнинг даражасига қараб, сўнгра айбдорнинг қилмиши учун чин кўнгилдан пушаймон бўлиши, зарарни ихтиёрий равишда қоплаши, жабр кўрган шахсдан узр сўраши каби ҳолатларни инобатга олган ҳолда жазо тайинлаган[6.207-208]. Бухоро амирилигида суд ишларини олиб боришнинг алоҳида хусусияти шунда эдики, қозилар ҳар бир ишни муайян тўлов эвазига кўриб чиққанлар. Эҳтиёт чораси сифатида озодликда қолиш учун ҳам муайян миқдордаги тўловни амалга ошириш лозим бўлган. Айбланувчини кафилликка олган шахс маълум бир муддат ичида кафиллик тўловини тўлаши лозим эди. Айбланувчи шахслар ҳар бир кечиктирилган кун учун одатдаги тўловнинг 25 фоизидан ортигини тўлашга мажбур бўлган. Агар ҳибсга олинган шахсни яна ушлаб туриш зарурати туғилса, бундай ҳолда у шахс зиндонга юборилган[7.114]. Амир Шоҳмурод томонидан ўтказилган суд – ҳуқуқий ислохотларнинг муҳим жиҳати шундаки, бу даврга келиб қозининг ҳукмидан норози бўлган тараф Қозикалонга ёки Амирга шикоят қилиш ҳуқуқига эга бўлди. Қозикалонга ёки Амир номига ёзилган шикоятнома ўрганиб чиқилиб, қозининг ҳукмини асосли равишда қозикалон бекор қилиши ҳамда қозикалон қарорини фақат Амир бекор қилиши мумкин эди[5.208]. Амир Шоҳмурод томонидан ўтказилган суд – ҳуқуқий ислохотлари ўша вақтда нафақат Бухоро амирилигида, балки бошқа хонликларда ҳам суд ва судловни ижобийлаштириш учун улкан кадам эди. Ўз навбатида, Амир Шоҳмурод суд идораларининг қайта тузилиши, ташкил топиши ва қўйи суд идоралари қозиларининг тайинланиши каби янгиликларни амалга оширган эди. Ўша даврда суд идораларини ислоҳ қилиш мақсадида Амир Шоҳмуроднинг бевосита ташаббуси билан қирқ аъламдан (қонуншунослардан) иборат таркибда олий суд палатаси (қозихона) тузилди. Ушбу палатанинг аъзолари, яъни қонуншунослар шарият қонунилари асосида Амир Шоҳмурод томонидан тузилган қоидалар тўплами бўйича қўйи суд идоралари қозиларининг ҳукмидан норози бўлиб ёзилган арз ва шикоятномаларни кўриб чиқар эдилар. Амир Шоҳмурод томонидан ўтказилган суд - ҳуқуқий ислохотларининг яна бир муҳим янгилиги, бу олий суд палатасида қирқ аълам иштирокида кўрилатган арз ёки шикоятномада даъвогарнинг шахсан ўзи иштирок этишининг талаб қилиниши бўлди. Шундай қилиб, Амир Шоҳмурод даврида Бухоро амирилигида янги суд тизими: қасаба (каттарок қишлоқ), туман, вилоят қозилари, Бош қози ва қирқ аълам суди вужудга келиб, энг олий қози Амирнинг ўзи эди[9.132-133]. Шарият ҳуқуқи асосида Шоҳмурод тузган қоидалар тўплами диққатга сазовордир. Амир Шоҳмурод давлатдаги барча шариятга зид бўлган нормаларни жамиятнинг барча жабҳасидан суғириб ташлашга эришди. Тарихнавислар Мирий, Абдул Карим, Мирзо Содик Мунший, Муйин ҳамда Муҳаммад Ёқубларнинг маълумот беришича Бухородаги ёпиқ равишда фаолият олиб борадиган жойларда май, шароб маҳсулотлари, маст қилувчи ичимликлар билан бир қаторда гиёҳванд моддаларнинг тарқатилиши, ашулабозлик, кайф-у сафо, масхарабозлик ҳамда табак чекилиши каби ношарий одатлар мавжуд бўлган. Ундан ташқари, тарихнавислар Абдул Карим ва Мирийларнинг таъкидлашича, Бухорода “қофиробод” дея ном олган квартал бўлиб, ушбу кварталда ҳатто фоҳишабозлик каби иллатлар мавжуд эди. Бундай жиноятларни олдини олиш, бартараф этиш ҳамда тез орада уларга қарши курашиш мақсадида Амир Шоҳмурод шахсан Қушбеги Давлат Бий ҳамда Қозикалон Низомиддин Хўжаларга аниқ вазифаларни белгилаб беради ва ушбу ҳолатлар учун уларни

давлат бошлиғи – амир ҳамда халқ олдида ҳисобдор ва масъул қилиб кўяди. Муҳаммад Ёқубнинг маълумот беришича, Амир Шоҳмурод ўша даврда “ҳуқуқий китоблар” ёзган. Мирийнинг тасдиқлашича, “у ханафия мазҳабига оид барча фатволарни жамлаб, “Фатвойи Аҳли Бухоро” номли тўпламни ёзди” [8.37]. Инглиз сайёҳи ва элчи Жон Мальколмнинг бизгача етиб келган маълумотларига кўра, Амир Шоҳмурод бир қатор қимматли ва ноёб асарлар муаллифи бўлган. Унинг энг зўр ва қимматли китоби “Айн ул-Ҳикма”дир. Юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, Амир Шоҳмуроднинг “Фатвойи Аҳли Бухоро” номли асари бугунги кунда миллий давлатчиликни ўрганиш, уни илмий таҳлил этиш, ислом ҳуқуқини тадқиқ этиш бўйича нодир ва қимматли ҳуқуқ манбаи саналади.

Хулоса. Кўпгина чет ел олимлари Бухоро амирлиги ва унинг давлат бошқаруви тўғрисида фикр юритар экан, зўравонликка асосланган, қонун ва ҳуқуқлар мавжуд бўлмаган, деспотик монархия тарзида идора этилган давлат дея хуласа қилишади. Хусусан, Д.И. Логофет ҳам Бухоро амирлигининг ҳуқуқий жабҳасини баён этар экан, асосиз равишда “ҳуқуқсизлар ва ёввойи ўзбошимчалик мамлакат” деб таъриф беради [4.58]. Ваҳоланки, юқорида кўриб ўтганимиз Бухоро амирлигида маъмурий-ҳуқуқий соҳаларда амалга оширилган ислохотлар нафақат ўз даври учун, қолаверса бугунги давр нуқтаи назаридан ҳам эътирофга лойиқ. Бухоро амирлиги суд тизимини таҳлил қилар эканмиз, суд ҳокимияти фаолиятига маҳаллий ёки бошқа идоралар аралаша олмаганини, судлов ишлари коллегиаллик асосида очиқ равишда кўриб чиқилганини, қуйи маҳкама ҳукм ва қарорларидан норози бўлган томонлар қозилик судларига ёки шахсан амирга мурожаат қилиш ҳуқуқига эга эканлигини, ҳарбий соҳадаги масалаларни кўриб чиқишда алоҳида қози аскарларнинг мавжудлигини кўришимиз мумкин. Изланиш ва тадқиқотлар шуни кўрсатиб турибдики, XVIII аср охири – XIX аср бошларида Бухоро амирлиги ҳуқуқсизликка асосланган деспотик монархия эмас, балки суд-ҳуқуқ соҳалари тўла ислоқ қилинган, инсон манфаатлари ҳимоя қилинган, шариат қонун-қоидалари асосида бошқариладиган давлат бўлган.

АДАБИЁТЛАР:

1. Анке фон Кюгельген. *Легитимация среднеазиатской династии мангитов в произведениях их историков (XVIII – XIX вв.)* – Алматы: Дайк-Пресс, 2004. – с.231.
2. А. Сағдуллаев ва бошқалар. *Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти. 1 қисм. Т.: Академия, 2000. 174-175 бетлар. -193 б.*
3. Воҳидов Ш. *Кўқон хонлиги ва Бухоро амирлигида унвон ва мансаблар.* – Тошкент: Фан, 1996.
4. Логофет Д.И. *Страна бесправия. Бухарское ханство и его современное состояние.* – СПб.: Березовский, 1909, -с.58.
5. Муқимов З.Ю. *Ўзбекистон давлати ва ҳуқуқи тарихи.* – Тошкент: Адолат, 2004 – б. 207-208.
6. Тухтаметов Т.Г. *Русско-Бухарские отношения в конце XIX – начале XX в. Ташкент. Фан, 1966 – с. 24-25.* Муқимов З.Ю. *Ўзбекистон давлати ва ҳуқуқи тарихи.* – Тошкент: Адолат, 2004 – б. 207-208.
7. Шодиев Ж.М. *Бухоро амирлигининг ташиқил топшиши ва давлат тузуми: Юридик фанлар номзоди... дисс.* – Тошкент: 2008. – 52 б.
8. Шодиев Ж. *Бухоро амирлигида давлатчилик масалалари (1753-1920).* Тошкент: 2005. – 56 б.
9. *Ўзбекистон миллий давлатчилик назариясининг ҳуқуқий асослари. Иккинчи китоб/ М.М. Файзиев, З.Ю. Муқимов, Х.Т. Одилқориев ва бошқ; бош муҳаррир Р. Рўзиев.* – Тошкент: Фалсафа ва ҳуқуқ институти, 2005. –б. 132-133.
10. İsmail Hami Danişmend. *Osmanlı devlet erkani: Sadr-ı-a'zamlar (vezi-i-azamlar), şeyh-ül-islamilar, kapdan-ı-deryalar, baş-defterdarlar, reis-ül-küttablar.* – Türkiye Yayınevi, 1971. -572 с.